

*** COVID 19 PANDEMİSİ SÜRECİNDE AVRUPA BİRLİĞİ
DÜZENLEMELERİNE BAKIŞ VE AŞI PASAPORTU
UYGULAMASINA İLİŞKİN BİR DEĞERLENDİRME**
(AN OVERVIEW OF THE EUROPEAN UNION REGULATIONS DURING THE
COVID 19 PANDEMIC AND AN EVALUATION OF THE EU DIGITAL COVID
CERTIFICATE (VACCINE PASSPORT) APPLICATION)

Doç. Dr. Kutluhan Bozkurt LL.M. Eur. (Munich) * **

ÖZ

2019 yılı Aralık ayında adı duyulan ve birkaç ay içinde devasa bir salgına dönüşen Covid-19 Pandemisinde, virüsün ortaya çıkışından bugüne kadar yaklaşık 2 yıllık süre içinde, dünya üzerinde toplam vaka sayısı 300 milyona, can kaybı ise yaklaşık 5,5 milyon sayısına ulaşmış bulunmaktadır. Pandemi ile mücadele kapsamında aşı uygulamaları da 2021 yılı başlarında hayata geçirilmiştir. Covid 19 Pandemisine karşı Avrupa Birliği (AB) ve kurumları ilk aşamada mücadelede son derece etkisiz kalmışlardır. Ekonomik, siyasal, kültürel ve hukuki entegrasyon hedefleri olan ve uluslar üstü bir yapıya dönüşmüş olan AB, Covid-19 ile olan mücadelesinde adeta sınıfta kalmış ve bu husus AB kurum yetkililerince de yüksek sesle ifade edilmiştir. Ayrıca üye ülkeler, AB'nin önemli hedeflerinden biri olan entegrasyon sürecine tamamen zıt bir şekilde hareket etmişlerdir. Süreçte AB'nin oluşturmuş olduğu sistemin sorunlu ve yetersiz kaldığı, denetleme ve tedbirlerin uygulanması sırasında üye ülkelerin farklı şekilde hareket ettikleri de görülmüştür. AB, Aşı Pasaportu uygulamasını 2021 yılı Temmuz ayı içinde başlatmıştır. Aşı pasaportu uygulaması ve bu uygulamaya dönük düzenlemeler, hem AB içinde hem de üye ülkelerde farklı şekilde değerlendirilmiştir. Pandemiyle mücadele kapsamında hazırlanan düzenleme ile seyahat özgürlüğü ve kamu sağlığı açısından bu hakkın sınırlandırılması arasında dengenin sağlanmasına yönelik hedefler içeren aşı pasaportu-sertifikası uygulaması AB hukuku açısından sorunlu ve açık olmayan hususlar içerdiği için incelenmeyi hak etmektedir.

---

* Eserin Dergimize geliş tarihi: 17.01.2022. İlk hakem raporu tarihi: 17.02.2022. İkinci hakem raporu tarihi: 27.02.2022. Onaylanma Tarihi: 27.02.2022.

* Yeditepe Üniversitesi Hukuk Fakültesi

** Yazarın ORCID belirleyicisi: 0000-0001-7489-9029

Esere Atıf Şekli: Kutluhan Bozkurt, “Covid 19 Pandemisi Sürecinde Avrupa Birliği Düzenlemelerine Bakış ve Aşı Pasaportu Uygulamasına İlişkin Bir Değerlendirme”, YÜHFD, C.XIX, 2022/Özel Sayı, s.101-123.

Anahtar Kelimeler: Covid-19 ve Pandemi Tedbirleri, Aşı Pasaportu, Dijital Sertifika, AB Düzenlemeleri Kapsamında Kamu Sağlığı ve Seyahat Özgürlüğü, Aşı Karşıtlığı, AB Hukuku ve Covid 19

ABSTRACT

During the COVID-19 pandemic, which was announced in December 2019 and turned into a massive outbreak within a few months, the total number of cases in the world has reached 300 million and the number of casualties has reached approximately 5.5 million in a period of approximately 2 years since the emergence of the virus. Within the scope of combating the pandemic, vaccination practices were also implemented in early 2021. The European Union (EU) and its institutions have been extremely ineffective in the fight against the Covid 19 pandemic in the first phase. The EU, which has been transformed into a supranational structure with economic, political, cultural and legal integration goals, has almost failed in its fight against Covid-19, and this has been loudly expressed by EU institution officials. In addition, member states have acted in a manner completely contrary to the integration process, which is one of the important goals of the EU. In the process, it was also observed that the system established by the EU was problematic and inadequate, and that member states acted differently during the implementation of inspections and measures. The EU launched the Vaccine Passport scheme in July 2021. The implementation of the vaccine passport and the regulations for this implementation were evaluated differently both within the EU and in member states. The implementation of the vaccine passport-certificate, which aims to ensure a balance between the regulation prepared within the scope of combating the pandemic and the limitation of this right in terms of freedom of movement and public health, deserves to be examined as it contains problematic and unclear issues in terms of EU law.

Keywords: Covid-19 and Pandemic Measures, Vaccine Passport, Digital Certificate, Public Health and Freedom of Movement under EU Regulations, Anti-Vaccination, EU Law and Covid 19

***

I. Giriş

Yaklaşık iki yıldır “COVID 19 - Corona Pandemisi” dünya üzerindeki yaşamı son derece olumsuz etkilemektedir. Kuşkusuz bu etkileme sürecinin yakın bir zamanda bitme olasılığı mevcut koşullarda oldukça zayıf görünmektedir. Zira; pandemiye sebep olan virüsün gün geçtikçe daha çok mutasyona uğraması ve aşından kaçabilme yeteneklerini geliştirmesi onunla

YUHFD Cilt. XIX Özel Sayı (2022)

olan küresel mücadeleyi de olumsuz etkilemektedir. Kuşkusuz virüsün dünya üzerinde mevcut ülkelerin hemen hemen tümünde görünmesi ve yaşamı olumsuz etkilemesine rağmen, ilk bir yıllık süre içinde bazı aşılarla acil kullanım izni ve onayının verilmesi de önemli bir gelişme olarak not edilmelidir.

Gelişmiş ülkelerde aşılama oranları hayli yüksek seviyelere ulaşmış olmasına rağmen, özellikle gelişmemiş ve yoksul ülkelerde aşılama oranları halen çok düşük seviyelerde seyretmektedir. Bu da virüsle olan mücadeleyi sekteye uğratmaktadır. Yakın zamanda baskın tür haline gelen *Omicron* varyantı Güney Afrika'dan dünyaya yayılmış ve bu varyantın; *Delta* varyantından farklılaşarak çok daha hızlı bulaşabilme ve aşılarından kısmen kaçabilme özelliklerine sahip olduğu uzmanlarca ifade edilmektedir.

Genel olarak Afrika Kıtası ülkelerinde ve özel olarak Güney Afrika'da aşılama oranlarının çok düşük olması kuşkusuz bu varyantın gelişimine uygun atmosferi ve koşulları sağlamıştır. Bu da aslında tüm dünya halkalarının büyük bir oranının aşılansız sonuca virüs ile esaslı bir mücadelenin ve başarının sağlanabileceğini ortaya çıkarmaktadır.

Bilindiği üzere; 2020 yılı Mart ayı itibarıyla insanlık küresel bir salgının ilk etkileri ile yüzleşmiştir ve salgından dolayı gündelik hayat pek çok ülkede, hemen hemen dünya üzerindeki tüm ülkelerde, negatif etkilenmiştir. Halen de salgın etkilerini artırarak sürdürmeye devam etmektedir. Uluslararası kamuoyu salgının 2019 yılı Aralık ayı içinde Çin Halk Cumhuriyeti'nin *Wuhan* eyaletinde, canlı hayvan pazarından ilk temas ve bulaşma ile dünyaya yayıldığını öğrenmiş,¹ ancak süreç içinde aslında virüsün çok daha önceleri, 2019 Eylül ve Ekim ayları içinde yayılmaya başladığı, hatta salgının ilk olarak Çin Halk Cumhuriyeti'nden değil de 3. bir ülkeden yayılmaya başladığına dair bilgi ve söylemler de ortaya çıkmış ve bu yönde tartışmalar da olmuştur.²

Bununla beraber sağlık alanında uluslararası bir kurum ve otorite olan Dünya Sağlık Örgütü (DSÖ) salgının kökeni, nasıl ve nereden başladığıyla ilgili araştırma ve incelemeler başlatmış ve bu konuyla ilgili olarak Çin Halk Cumhuriyeti'nden bütün bilgi ve verileri istemiştir. Çin Halk Cumhuriyeti

¹ Bilindiği üzere; virüsün ilk defa Çin'in *Wuhan* eyaletinde bir solunum yolu hastalığı olarak ortaya çıktığı ve bu hususun DSÖ'ne 2019 Aralık ayı sonu itibarıyla bildirilmesiyle diğer ülkeler COVID 19'dan haberdar olmuşlardır. Bkz. Batı, M., & Çağlayan, S. (Eds.), *Bir Küresel Salgın ve Hukuk COVID – 19*, Seçkin 2021, s. 7.

² Bolayır, K., Bozkurt, K., Belçika ve Kıbrıs'tan Pandemi Notları, 2021 s. 183-190. Bkz ayrıca; Kanadoğlu, K., Bozkurt, K., *Uluslararası Hukuk, Avrupa Birliği Düzenlemeleri, AİHM İçtihatları ve AYM Kararları Kapsamında Sağlık Hakkı*, Onikilevha 2021, s. 54.

ise uzun süre DSÖ görevlilerine ülkeye geliş izni vermemiş, daha sonra ise sınırlı sayıda ve sürede DSÖ görevlilerinin konuyla ilgili ülkede kısmen araştırma yapma olanakları olmuştur.

Bazı ülkelere virüsün kaynağının *Wuhan* eyaletinde bulunan bir laboratuvar olduğu da ileri sürülmüş ve konuyla ilgili yorumlar da yapılmıştır.³ Salgının kökeni ve ilk bulaşın nerede olduğuyla ilgili inceleme ve araştırmaların henüz sonuçlanmadığını da ifade etmek gereklidir.

II. Sağlık Hakkı ve Pandemi

Salgının başlangıcından bu yana iki yılı aşkın bir süre geçmiş olmasına rağmen salgın hala pek çok ülkeyi ve milyarlarca insanı etkilemeye devam etmektedir. Şimdiye kadar salgın ile ilgili olarak yaklaşık olarak 300 milyon civarında vakanın kayıtlara geçtiği ve bugüne kadar COVID-19 kaynaklı ölümlerin ise yaklaşık 5,5 milyon kişiye ulaşmak üzere olduğu verilerden görülmektedir.⁴ Aynı süreçte hastalığa yakalanıp ve bu hastalığı atlatan kişilerin sayısının ise 212 milyon civarında olduğu görülmektedir.⁵ Salgının başlangıcından bu yana hastalığa yakalanıp da hastalığı atlatanlarının sayısı ise yaklaşık olarak 260 milyon civarındadır.⁶

Bilindiği üzere; 2021 yılı başlarında DSÖ'nden acil kullanım izini alan aşılardan birlikte pek çok ülkede aşılama başlanmış, bugüne kadar toplam uygulanan aşı dozu ise John Hopkins Üniversitesi'nin verilerine göre 9 milyar dozu aşmış görünmektedir ve yine verilere göre yapılan ikinci doz aşılardan sayısı ise yaklaşık olarak 962 milyon seviyelerine ulaşmıştır.⁷ Bununla beraber; yoksul ve az gelişmiş veya gelişmekte olan ülkelerin DSÖ tarafından acil kullanım izni verilen aşılarla erişim imkânları halen son derece sınırlı kalmıştır ve ayrıca belirtmek gerekir ki bu kategorideki ülkelerin nüfuslarının büyük bir çoğunluğunun halen 1. ve 2. doz aşı uygulamasından yararlanma olanaklarının olmadığı da bilinmekte ve ifade edilmektedir.⁸

Salgının başlangıcından bu yana, son verilerden de anlaşıldığı üzere, enfekte olan kişi sayısının hızlı bir ivme ile arttığı, keza salgına bağlı can kayıplarının da benzer bir eğilim gösterdiği, virüsün bugüne kadar çok

³ Ibid.

⁴ <https://coronavirus.jhu.edu/> Erişim tarihi: 05.01.2022. Bkz. ayrıca; <https://www.worldometers.info/coronavirus/> Erişim tarihi: 05.01.2022.

⁵ Ibid.

⁶ Ibid.

⁷ <https://coronavirus.jhu.edu/map.html> Erişim tarihi: 05.01.2022.

⁸ Bolayır, Bozkurt 2021, s. 229.

defalar mutasyon geçirdiği ve hala da geçirmeye devam ettiği açık bir şekilde görülmekte ve anlaşılmaktadır. Kuşkusuz küresel salgın nedeniyle sağlık hakkı, sağlıklı yaşam hakkı, sağlık hizmetlerinden yararlanma ve tedavi olma hakkının önemi katlanarak artmıştır. Bilindiği üzere; günümüzün vazgeçilmez temel değerleri arasında hayli önemli bir yere sahip olan sosyal hukuk devleti anlayışının, sağlık hakkının, yaşama hakkının bütünüleyici bir parçası olarak ortaya çıkmasında önemli katkısı olmuştur.⁹

Hali hazırda bütün ağırlığıyla ve hızıyla devam eden salgın aslında pek çok ülkede sosyal devletin, büyük ve ağır salgınlar karşısında çok zorlanabileceğini, hatta sağlıklı ve uzun vadeli politikalar üretemeyebileceğini de göstermiştir. Ancak yine de sosyal devlet anlayışı ve uygulamalarının salgın ile mücadelede önemli bir yaklaşım ve unsur olduğu unutulmamalıdır. Zira salgın sürecinde yaşananlar sosyal devletin lokomotif gücü ile şekillenen sağlık ve sağlıklı yaşam hakkının korunmasının çok daha vazgeçilmez olduğunu da ortaya çıkarmıştır. Hatta ülkelerin tek başlarına bu salgınla mücadele etme yeteneklerinin son derece kısıtlı olduğunun bizzat deneyimlenmesi ile evrensel ölçekte sosyal bir dayanışma ve örgütlenmenin gerekliliği, bu noktada sınır aşan sosyal devlet anlayışının oluşturulmasının önemi bariz bir şekilde görülmüştür.¹⁰

Sınır aşan sosyal devlet anlayışı ve uygulamaları, salgının önlenmesi ve dünya vatandaşlarının korunması için ülkelerin salgınla mücadelede evrensel politikalar ve hukuki düzenlemeler oluşturmaları noktasında önemli bir adım olacaktır. Bilindiği üzere; salgının son derece tehlikeli ve ölümcül olması nedeniyle, virüsle dünya çapında mücadele kapsamında farklı zorunlu tedbirlerin alınması, bu tedbirlerin özünde ise insan hayatının korunmasının varlığı bilimsel bir gerçeklik olarak kabul edilmektedir,¹¹ özellikle yoksul ve gelişmekte olan ülkelere sınır aşan sosyal devlet anlayışı

⁹ Kanadoğlu, Bozkurt, 2021, s. 55. Bkz. ayrıca; Türk, H. S., Sağlıklı Yaşama Hakkı ve Koronavirüs Salgını, Yetkin 2021, s. 3-4.

Kuşkusuz salgın akademik dünyada da yeni bir alan açmıştır. Salgının hukuksal boyutu ile ilgili yayınlar çıkmaya başlamış ve her geçen gün bu yayınların sayısı hem ulusal ölçekte hem de uluslararası alanda artmaya başlamıştır.

¹⁰ Elbette pandemi kurumlar sosyolojisi açısından da etkiler yaratmaktadır. Bkz. bu yönde bir çalışma için: Özcan, M., Kurumlar Sosyolojisi Perspektifinden Pandemi Döneminde Kurumsallaşma Pratikleri, 2022. <https://doi.org/10.20304/humanitas.975568> Erişim tarihi: 10.01.2022.

¹¹ Hekimoğlu, M. M., Covid-19 Pandemisi Kapsamında Alınan Tedbirlere Anayasa ve İdare Hukuku Açısından Bir Bakış. Murat Batı & Sezai Çağlayan (Eds.), Bir Küresel Salgın ve Hukuk: Covid-19, s.203. Bkz. ayrıca; Kanadoğlu, Bozkurt, 2021, s. 56.

ve uygulamalarının aktarımı ve bu ülkelerin bu bağlamda desteklenmesi önemli bir adım ve hedef olacaktır.

III. Pandemi ve Hukuk

Küresel salgın ile mücadelede ulusal ve uluslararası yaklaşımlar açısından doğru hukuk politikalarının oluşturulması ve evrensel ölçekte uygulamaya geçirilmesi önem kazanmaktadır. Bu bağlamda salgın ile mücadelede alınacak tedbirlerin hukuksal bir temele, hem ulusal hem de uluslararası hukuk açısından, oturtulması ve tedbirlerin hukukiliğinin sağlanması için bir konsensüsün oluşturulması doğru bir yaklaşım olacaktır.

Görüldüğü ve yaşandığı üzere; salgın özellikle ulusal hukukları, DSÖ'nün almış olduğu kararlarla bağlantılı olarak uluslararası hukuku ve en nihayetinde uluslar üstü bir yapı olan AB hukukunu etkilemiş ve süreç içinde ilgili hukukların ve mevzuatın şekillenmesine etki etmiştir.¹² Kuşkusuz bu sürecin, başka bir ifade ile ulusal, uluslararası hukukun ve ayrıca; AB hukukunun ve mevzuatının şekillenme sürecinin henüz sonuçlanmadığını da gözden kaçırmamak gerekir. Elbette bu değişim sürecinin sağlıklı ve verimli olabilmesi ve ayrıca, küresel salgının sona erdirilebilmesi için alınmış ve halen alınmakta olan tedbir ve kısıtlamalarla ilgili olarak hukuk sistemlerinin revize edilebilmesi noktasında, uluslararası hukuk perspektifinde bir işbirliği ve dayanışma platformunun oluşturulması önemli bir adım olacaktır. Bir sonraki aşamada ise temel hak ve özgürlükler ile tedbir ve kısıtlamalar arasında hukuksal bir dengenin kurulması, hakkın özünün korunması ile kamu sağlığı ve uluslararası toplumların sağlığı arasında evrensel bir dengenin oluşturulması ve bunun korunması hukuken özel bir önem taşımaktadır.¹³

Küresel salgın ile mücadelede hukuk eksenini ve boyutu son derece önemlidir. Zira anayasalarca tanımlanmış ve koruma altına alınmış temel haklar ve özgürlükler ile insan haklarının korunmasını şiar edinmiş uluslararası hukuk düzenlemeleri ve ayrıca; uluslararası yüksek yargı organlarının vermiş kararlardaki anlayış, hukuksal tespit, yaklaşım ve dengenin gözetilmesi temel hedefler olmalıdır. Böylelikle sağlık hakkı ve sağlıklı yaşama hakkı noktasında hem ulusal hukukların hem de uluslararası hukukun küresel salgınla mücadelede müdahale alanının ve çerçevesinin temel sınırları oluşturulacaktır. Bu noktada, insan haklarının yaratmış

¹² İbid.

Covid-19'un hukukun farklı alanlarına etkisi ile ilgili güncel bir çalışma için bkz. Batı, M., & Çağlayan, S. (Eds.), Bir Küresel Salgın ve Hukuk COVID – 19, Seçkin 2021.

¹³ Kanadoğlu, Bozkurt, s. 56.

olduğu değerler ve anlayışlar çerçevesinde, insan haysiyeti ve en nihayetinde ortak hedefler ve beklentilerle sağlık hakkının şekillenmesi ile ulusal hukuklar ve uluslararası hukuk uygulamaları arasında dengenin ve uyumun sağlanması da bir diğer önemli kazanım olacaktır.¹⁴

Kuşkusuz dünyayı etkisine alan küresel salgın ile ülkelerin tek başlarına mücadele etmeleri oldukça zor olduğu için kolektif bir mücadele gerekliliği de hayli önem kazanmaktadır. Bu noktada salgına karşı mücadelenin aslında sağlık hakkı ile ilgili daha güncel ve yeni düzenlemelerin ve böylelikle sağlık hukukunun sınır aşan şekilde şekillenmesi açısından, önemli fırsatları da getirdiğini söylemek yanlış olmayacaktır. Bu noktada özellikle DSÖ ile BM'nin uluslararası alanda, AB'nin de AB sınırları içinde daha aktif tavırlar alıp bunları uygulamaya geçirmeleri ve salgından etkilenen tüm devletlerin ortak bir strateji ile hem salgınla mücadele için hem de sağlık hakkı, sağlıklı yaşam hakkı ve uluslararası sağlık hukuku için daha verimli bir dönem ve süreci başlatmaları imkânı olgunlaşma yolunda ilerlemektedir.¹⁵

IV. AB ve Pandemi

Küresel salgın AB'yi hazırlıksız yakalamakla kalmayıp, kurumun yetersizliklerini ve üye ülkeler arasındaki uyum ve uygulama problemlerini, başka bir ifade ile entegrasyon sorunlarını, ortaya çıkarmıştır. Salgının ilk aylarında üye ülkeler, özellikle İtalya, İspanya ve sonrasında diğer bazı AB üyesi bazı ülkeler, hayli olumsuz etkilenmiş, adeta tek başlarına salgın ile mücadele etmek zorunda kalmışlardır.¹⁶ Salgının yayılmaya başlamasından itibaren neredeyse ilk 6 aylık süre içinde AB'nin kurumsal olarak pek bir etkinliği göze çarpmamış veya salgının önlenmesi ve tedbirlerin alınması noktasında tavrı veya inisiyatifi çok zayıf kalmıştır. Hatta bu husus bizzat AB Komisyonu Başkanı *Ursula von der Leyen* tarafından daha sonra deklere edilmiştir.¹⁷ Bu da aslında yaşanan küresel salgının, devasa bir organizasyona dönüşen ve bir uluslar üstü yapı olan AB'nin hala tam olarak kurumsallaşmadığını ve üye ülkelerin ortak politikalar üretmekte ne kadar zorlandıklarını hem AB'ye hem de üye ülkelere göstermesine vesile olmuştur. Bu durum aslında AB'nin başarısızlıklar hanesine düşülen önemli bir not olarak algılanmalıdır. Neyse ki sürecin yönetiminde çok yetersiz kaldığı, doğru politikalar üretilemediği ve üye ülkeler arasında koordinasyonun sağlanamadığının AB'nin yetkili ağızları tarafından

¹⁴ Azarkan, E., Uluslararası Hukukta Sağlık Hakkı, Seçkin 2018, s. 29-34.

¹⁵ Kanadoğlu, Bozkurt, s. 57.

¹⁶ Bolayır, Bozkurt, 2021, s. 182-185.

¹⁷ İbid.

açıklanması, salgının sonraki süreçlerde etkili bir şekilde yönetilmesine yönelik önemli bir politika değişikliği olarak görülmelidir. Zamanla AB'nin ilk dönemlerdeki etkisiz ve pasif tavrının yerini biraz daha etkili ve işlevsel politikaların aldığı görülmüştür.

AB salgın ile mücadelede ilk şoku atlattıktan sonra kurumsal olarak varlığını gösterme ve üye ülkeler ile ortak hareket etme yönünde tavır değişikliğini içeren politikaları benimsemeye başlamıştır. Bu arada Birlik için dört temel özgürlük prensibini ifade eden “malların, hizmetin, kişilerin ve sermayenin serbest dolaşımı” ilkelerinin ve uygulamasının salgından olumsuz etkilenmesi ve özellikle salgının kişilerin ve hizmetin serbest dolaşımını sekteye uğratması çözülmesi gereken önemli bir sorun haline bürünmüştür. Ayrıca; üye ülkelerin birbirlerinden ve AB'den bağımsız olarak aldıkları tedbirlerin farklılık göstermesi, uyum sorunu, tedbir politikalarında ülke çıkarlarının AB çıkarlarından önce tutulması aslında AB'nin ciddi entegrasyon sorunlarını hala yaşadığını, ortak politikalar üretmekte çok zorlandığını da bir kez daha göstermiştir. Bunu engellemek, özellikle yukarıda vurgulanan dört temel serbestinin, malların, hizmetin, kişilerin ve sermayenin dolaşımının salgından en az etkilenmesi için bu alanlarda ortak tedbir ve uygulamaların geliştirilmesine yönelik olarak attığı adımlar çerçevesinde aşılmalara derhal başlanması ve aşı pasaportu uygulamasının yaygınlaştırılmasını AB öncelikli olarak hedeflemiştir.

Salgın ile mücadelede gerekli güncel yasal düzenlemelerin hazırlanması ve uygulamaya geçirilmesi önem kazanmıştır. AB, sağlık hakkının korunması noktasında Avrupa Sosyal Şartı (ASS), Avrupa Konseyi (AK) düzenlemelerini,¹⁸ Avrupa Birliği Temel Haklar Şartı (ABTHŞ) ile Avrupa Birliğini Kuran Antlaşma (ABA) ve son olarak Avrupa Birliği'nin İşleyişi Hakkında Antlaşma (ABİA) düzenlemelerini özellikle dikkate almaktadır. ASS'nin 11. maddesinin 3. fıkrası salgın hastalıkları önlemek ve tedbir alma yükümlülüğünü taraf devletlere getirmektedir. Bunun dışında AİHS açısından da taraf devletlerin sorumlulukları bulunmaktadır. Her ne kadar

¹⁸ Bu bağlamda özellikle Avrupa İnsan Hakları Sözleşmesi (AİHS) ile İnsan Hakları ve Biotıp Sözleşmesi (Oviedo Konvansiyonu) dikkate alınmalıdır. Bu arada belirtmek gerekir ki 14. Protokol'ün 17. maddesi ile AİHS'nin 59. maddesi hükümleri uyarınca AB'nin AİHS'ne katılma olanağı sağlanmıştır. Bununla beraber yine de vurgulamak gerekir ki AİHS'nin özellikle devletlerin üyeliğine olanaklı olacak şekilde düzenlendiği gözden kaçırılmamalıdır. 14. Protokol'e rağmen AB'nin AİHS'sine taraf olması halinde Avrupa İnsan Hakları Mahkemesi'nin işleyişi açısından bazı sorunların çıkması beklenmelidir. Bkz. Aybay, R., İnsan Hakları Hukuku, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2. Baskı 2015, s. 118 ve 159.

AB, AİHS'nin tarafı olmasa da AB'nin tüm üye devletlerinin AİHS'nin tarafı olduğu gözetildiğinde AİHS'nin “özel yaşamın korunmasını” düzenleyen 8. maddesinin, “yaşam hakkının korunmasını” düzenleyen 2. maddesi bağlamında salgınla mücadelede üye devletlere destek vermesi beklenmektedir. Oviedo Konvansiyonu, AK'nin önemli bir düzenlemesi olup, İnsan Hakları ve Biyotıp Sözleşmesi olarak da bilinmektedir.¹⁹ Bu düzenlemenin 1. maddesi kapsamında bu konvansiyona taraf AB üyesi devletler (ve dolaylı olarak AB'nin de), tüm Birlik vatandaşlarının haysiyetini ve kimliğini koruyacak ve biyoloji ve tıbbın uygulanmasında ayırım yapmadan herkese ve herkesin vücut bütünlüğüne ve diğer hak ve özgürlüklerine saygı gösterilmesini güvence altına almakla yükümlü kılındıkları anlaşılmaktadır.²⁰

ABA'ya bakıldığında ise 2. madde kapsamında yer alan “insan haklarına saygı, insan onuruna saygı” tanımlamaları çerçevesinde,²¹ salgın ile mücadelenin yürütülmesinin gerekliliği dolaylı olarak anlaşılabilir. Kuşkusuz buradaki yükümlülük, salgın ile mücadele, salt AB'ye ait değildir ve üye ülkelerin de bu konuda gerekli özen ve dikkati göstermesi gerekmektedir. ABİA'ya bakıldığında ise sağlık ile ilgili birden fazla düzenleme olduğu görülmektedir.²² Salgın ile mücadelede dikkate alınması gereken önemli düzenleme ABİA'nın 168. maddesi bağlamında “halk sağlığı” başlığında düzenlenmiştir.²³ Birlik vatandaşlarının sağlıklarının korunması noktasında AB'nin anayasal, başka bir ifade ile kurucu antlaşmalar seviyesinde bir düzenlemesinin var olduğunu söylemek mümkündür. 168. madde ile üye devletlerin iç politikaları ile Birlik politikaları arasında bir uyumun ve hukuksal bütünlüğün sağlanmasının da hedeflendiği ayrıca görülmektedir.

ABİA'nın 168. maddesi ile büyük salgın felaketleriyle mücadele olgusu ve bu amaçla halk ve bireysel sağlığa yönelik ağır ve vahim sınır ötesi tehlikelerin takip edilmesi, bu risk ve tehditlerle ilgili erken uyarı mekanizmasının oluşturulması, bu mekanizmanın uygulaması ve sağlığa

¹⁹ Bkz. İnsan Hakları ve Biyotıp Sözleşmesi (İHBTS).

²⁰ 1. maddenin hükmüne bakıldığında şu düzenlemenin yer aldığı görülmektedir: “(...) tüm insanların haysiyetini ve kimliğini koruyacak ve biyoloji ve tıbbın uygulanmasında, ayırım yapmadan herkese, bütünlüğüne ve diğer hak ve özgürlüklerine saygı gösterilmesini güvence altına alacaklardır (...)”. Salgın ile mücadelede AB üyesi devletler kadar AB'nin de bu kriterleri dikkate alması önem arz etmektedir.

²¹ Bkz. 2. madde ABA.

²² Bkz. 114, 151, 153 ve 156. maddeler, ABİA.

²³ Bkz. 168. madde, ABİA.

yönelik bu ciddi tehditlerle mücadele edilmesi hususları da önem kazanmaktadır. Aslına bu madde, ABİA 168.maddenin 1. fıkrasının 1. bendi hükmü, AB'nin kurumsal olarak mevcut salgın ile mücadeledeki yükümlülüklerini açık bir şekilde ortaya çıkarmaktadır. Salgının ilk 6-9 aylık bölümünde AB'nin kurumsal olarak ilgili madde hükmüne uygun davranmadığı, "bir erken uyarı sistemini" uygulamaya geçiremediği ve acil önlemleri alamadığı rahatlıkla söylenebilir. Muhtemeldir ki bu durum AB'nin politikalarında ve uygulamalarında bazı değişikliklere yol açacaktır. Ayrıca burada AB'nin bir hukuksal sorumluluğu da ihtimal dâhilindedir. Bu hususun önümüzdeki dönemde bir dava veya şikâyet konusu olarak AB'nin ve/veya kurumlarının önüne gelmesi yine olasılık dâhilindedir.

Son olarak AB Temel Haklar Şartı'nın 35. maddesi kapsamında salgın nedeniyle olsun veya olmasın, (i)- herkesin koruyucu sağlık hizmeti alma hakkına, (ii)- herkesin tıbbi tedaviden yararlanma hakkına sahip olduğu, düzenlemeleri yer almaktadır. Bu nedenle üye ülkelerin salgın ile mücadele kapsamında Birlik yurttaşlarına hem koruyucu sağlık hizmeti sunma, aşılama hizmeti de bu bağlamda düşünülebilir, hem de salgına yakalanan Birlik yurttaşlarına tıbbi tedavi olanakları sunmakla yükümlü kılınmışlardır.²⁴

V. Aşıların Geliştirilmesi, Aşılamanın Başlaması ve Zorunlu Aşı

Virüsün pek çok ülkeyi etkilemeye ve süreç içinde ölüm riski yüksek bir pandemiye dönüşmesiyle virüse karşı mücadelede, önleme ve tedavi araştırmaları hız kazanmıştır. Salgının üzerinden 1 yıl dahi geçmeden aşı çalışmalarında umut veren gelişmeler olmuş ve bu gelişmeler uluslararası kamuoyunca paylaşılmıştır. Süreç içinde DSÖ de aşı çalışmaları ile ilgili süreci ve koordinasyonu, geçici/acil kullanım izni ile ilgili prosedürleri hayata geçirmiştir. 2021 yılının hemen başında acil kullanım izni alan aşıların uygulanacağını devletler birer birer açıklamaya başlamışlardır. Elbette aşıların kısa bir süre içerisinde geliştirilmesi ve insanların aşılama başlanmasıyla virüs ile mücadelede önemli bir eşik aşılmıştır. Aşılamaların başlamasıyla birlikte bazı ülkelerde genel olarak aşı karşıtlığının, özel olarak ise *Corona (Covid 19)* virüsüne karşı geliştirilen *mRNA*²⁵ tipi aşılarla karşı aşı karşıtlığının da başladığını ifade etmek gereklidir. Dünyanın pek çok ülkesinde yaşanan aşı karşıtlığı hareketinin son yıllarda Türkiye'de de yaygınlaştığını özellikle vurgulamak gerekir.²⁶

²⁴ Bkz. 35. madde, AB Temel Haklar Şartı.

²⁵ Bu tip aşılar içinde *BioNTech & Pfizer* ve *Moderna* gibi aşılar öne çıkmaktadır.

²⁶ Kanadoğlu, O. K., Zorunlu Aşının Anayasallığı, VIII. Sağlık Hukuku Kurultayı, 29-30 Kasım 2019, Ankara Barosu 2019, s. 7.

Corona aşularının ve özellikle *mRNA* tipi aşuların, aşı karşıtlığı hareketlerini hem pek çok ülkede hem de Türkiye de tetiklediğini ve ona ivme kazandırdığını söylemek gerekir. Süreç içinde aşulamaların başlaması ile birlikte aşuların hazırlanış-yapılış tekniği ve bazı ülkelerde aşulamaların zorunlu tutulması²⁷ ve bunun yavaş yavaş yaygınlaşmaya başlaması üzerine yoğun sayılabilecek tartışmalar yaşanmış, bazı ülkelerde aşı karşıtlığı hareketleri küçük ölçekli protesto hareketlerine ve hatta sokak çatışmalarına dönüşmüştür.²⁸

Zorunlu aşılama kuşkusuz hem ulusal hukuklar²⁹ hem de uluslararası hukuk, keza AB hukuku açılarından oldukça büyük tartışmaları da beraberinde getirmiştir. Özellikle mevcut salgının önlenmesi noktasında *mRNA* tekniği ile hazırlanan aşuların olası genetik etkileri aşı karşıtlarınca ciddi bir argüman olarak kullanılmakta ve bu teknikle hazırlanan aşulara hem bilinçli hem de bilinçsiz bir reaksiyon ve tepki ile kamuoyu oluşturulmaya çalışılmaktadır.³⁰ Her geçen gün, kuşkusuz aşı karşıtlığı açısından şimdilik küçük de olsa, bu hareketin yaygınlaşma eğilimi gösterdiğini söylemek çok hatalı olmayacaktır. İnsan hakları açısından bakıldığında aşılamanın zorunlu tutulması bağlamında bireyin ve toplumun sağlığının korunması ile zorunluyu aşuyu kabul etmeme, başka bir ifade ile aşının reddi, arasında hukuken bir dengenin yaratılması önem kazanmış

²⁷ Aşılamanın zorunluluğunu AB içinde ilk kabul eden ülke Avusturya olmuştur. Hali hazırda diğer bazı ülkelerde zorunlu aşuyu kamuoyunda tartışmaya acımışlardır.

²⁸ Aşı karşıtlarının Hollanda, Almanya ve Belçika'da yapmış oldukları gösteriler basına yansımıştır. Bkz. ayrıca Kanadoğlu, Bozkurt, s. 58 ve 99.

COVID-19 Aşı Kararsızlığı ve Aşı Yaptırmama hususuyla ilgili değerlendirme için bkz. Şaşmaz, V. T., COVID-19 Aşı Karşıtlığı ve Aşı Yaptırmama, in: TTB, COVID-19 Pandemisi 18 Ay Değerlendirme Raporu, 2021, s. 37-43. Bkz. ayrıca; Yumru, M., Karakoç D. S., COVID-19 aşı karşıtlığı-kararsızlığı, Klinik Psikiyatri 2021;24:276-277, DOI: 10.5505/kpd.2021.90692, <https://jag.journalagent.com/kpd/pdfs/KPD-90692-EDITORIAL-YUMRU.pdf> Erişim tarihi: 12.01.2022.

²⁹ Zorunlu aşının hukuksal yönden değerlendirilmesi noktasında bkz. Metin, S., Covid 19 Bağlamında Zorunlu Aşı Tartışmalarının Hukuki Boyutu, İstanbul Üniversitesi Sağlık Bilimleri Enstitüsü Sağlık Bilimlerinde İleri Araştırmalar Dergisi 2021, DOI: 10.26650/JARHS2021-958025 <https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/1845047> Erişim tarihi: 11.01.2022.

³⁰ Aşulara ilişkin bilimsel bir değerlendirme için bkz. TTB, COVID-19 Aşular ve Merak Edilenler, El Kitabı 2021. https://www.ttb.org.tr/userfiles/files/covid_cep.pdf Erişim tarihi: 12.01.2022. Ayrıca bkz. TTB, COVID-19 Pandemisi 18 Ay Değerlendirme Raporu, 2021. [https://www.ttb.org.tr/userfiles/files/COVID-19%20Pandemisi%2018%20Ay%20Deg%CC%86erlendirme%20Raporu%20ME%20\(1\).pdf](https://www.ttb.org.tr/userfiles/files/COVID-19%20Pandemisi%2018%20Ay%20Deg%CC%86erlendirme%20Raporu%20ME%20(1).pdf) Erişim tarihi: 12.01.2022.

görülmektedir. Elbette salgın ile mücadelede aşılama ve aşılama, zorunlu aşılama, ciddi bir mücadele ve savunma unsuru ve yöntemi olarak ortaya çıkmış ve aşılamalar ile oldukça tehlikeli ve ölümcül olan Covid-19 virüsüne karşı mücadele ve kazanım insandan yana çevrilmiştir. Bununla beraber, *mRNA* tekniği ile hazırlanan ve acil kullanım onayı alan aşılamanın uygulanması ve özellikle bu aşılamasının zorunlu tutulması elbette hukukun, tıbbin, siyaseten ve etik değerler açısından hem ulusal hem de uluslararası ölçeklerde tartışılmayı hak etmektedir.³¹

Görünen odur ki yakın bir gelecekte bu tartışmanın hemen sonuçlanması pek olasılık dâhilinde olmayacaktır. İlk olarak AB üyesi olan Avusturya, Şubat 2022 itibariyle aşılamayı salgın ile mücadelede zorunlu hale getirecek uygulamayı yürürlüğe geçirecektir. Benzer yönde bazı ülkelerin de, Federal Almanya gibi,³² çalışmalar yaptığı, bazı ülkelerin de aşılamasının zorunlu değil de güçlendirilmesi ve yaygınlaştırılması için yeni tedbirlerin hayata geçirilmesi yönünde çalışmalar yaptığı, Fransa gibi, uluslararası basına yansımıştır.³³ Hatta aşılamaların zorunlu tutulması hususunun tartışılması gerekliliğini AB Komisyon'u Başkanı *Ursula von der Leyen*' de ifade etmiştir.³⁴

Tüm bu gelişmeler aşılama ve zorunlu aşının salgının hızının ve etkisinin önlenmesi noktasında önemli roller üstlenebilecek olması nedeniyle, salgınla mücadele de kamu sağlığı açısından, başka bir ifade ile kamusal ve halk sağlığı açılarından aşılamaların bir gereklilik olduğunu göstermektedir. Ayrıca; bilimsel araştırmalar, salgın ile mücadelede aşılama oranlarının tüm ülkeler bazında yüksek oranlara ulaşması gerekliliğini ifade etmekte ve bu noktada virüs ile mücadelede aşılama oranı ne kadar düşük kalır ise virüsün

³¹ Aşı ve Zorunlu Aşının Anayasallığı konusunda detaylı bir çalışma için bkz. Kanadoğlu, 2019.

³² Yakın zamanda Almanya Cumhurbaşkanı *Frank-Walter Steinmeier* “zorunlu aşının” yetişkinler için tartışılmasını önermiştir. Bu konuyla ilgili bir değerlendirme için bkz. Grieshaber, K. and Jordans, F., German president calls for debate over COVID vaccine mandate, 2022. <https://abcnews.go.com/Health/wireStory/german-president-calls-debate-covid-vaccine-mandate-82218665> Erişim tarihi: 12.01.2022.

³³ <https://www.amerikaninsesi.com/a/avrupa-zorunlu-asiyi-tartisiyor/6335214.html> Erişim tarihi: 10.01.2022.

³⁴ https://www.lemonde.fr/international/article/2021/12/01/covid-19-l-union-europeenne-doit-reflechir-a-la-vaccination-obligatoire-selon-la-presidente-de-la-commission-europeenne_6104322_3210.html Erişim tarihi: 10.01.2022. <https://www.bbc.com/news/world-europe-59497462> Erişim tarihi: 10.01.2022. Bkz. ayrıca *Ursula von der Leyen*' in açıklaması için; https://ec.europa.eu/info/live-work-travel-eu/coronavirus-response/public-health_en Erişim tarihi: 10.01.2022.

etkinliğini artarak sürdürmesi ve tehlikeli mutasyonlara kapının açık bırakılması olasılığını haklı olarak ortaya çıkarmaktadır. Hali hazırda baskın varyant haline olağanüstü bir hızla gelen *Omicron* varyantı da bu gerçekliği doğrulamaktadır. Görüldüğü kadarıyla *Omicron* varyantı da salgında son mutasyon olmayacaktır. Zira, daha öncede vurgulandığı üzere; pek çok gelişmemiş veya az gelişmiş ülkede hala aşılama ve aşıya erişim oranları çok düşük seviyelerde görünmektedir. Bu da virüsün yeni mutasyonlara uğraması için elverişli atmosferi fazlasıyla sağlamaktadır.

VI. Aşı Sertifikası-Pasaportu Uygulaması

AB'nin salgın ile mücadelede taktik değiştirmesi ile birlikte süreç içinde sekteye uğrayan ve AB için hayati öneme sahip "serbest dolaşımın" tekrar canlandırılması ve pandemi koşullarına uygun hale getirilmesi için üye ülkelerin de bilgisi dâhilinde çalışmalar başlatılmıştır.³⁵ Salgın ile mücadelede farklı aşuların geliştirilmesi ve bu aşuların hem DSÖ hem de aşularını uygulayacak ülkelerin yetkili kurumlarından geçici veya acil kullanım onayı veya izin almalarıyla birlikte serbest dolaşımın canlandırılması için koşullar daha uygun hale gelebilmiştir. Bilindiği ve yaşandığı üzere; salgının olağanüstü bir hızla yayılması; öldürücülük kabiliyetinin yeni mutasyonlarla daha da artmasının olasılık dâhilinde olması nedenleriyle, mevcut senaryo ile mücadele kapsamında yeni tedbirler ve uygulamalar birer birer hem AB üyesi ülkelerde hem de dünyanın pek çok yerinde yürürlüğe girmiştir. Salgın tedbirleri kapsamında sıklıkla sokağa çıkma yasakları, okul kapatmaları, evden çalışma zorunluluğu, maske ve mesafe zorunluluğu ve seyahat kısıtlamaları gibi tedbirler AB üyesi ve diğer ülkelere uygulanmıştır.³⁶

Açıktır ki salgının ayırım yapmadan, başka bir ifade ile ülkelerin gelişmişliklerine bakmadan, iki yüzden fazla ülkeyi etkisi altına alarak, çok sayıda insanın hayatını kaybetmesine neden olduğu ortaya çıkmıştır. Kuşkusuz salgından gelişmemiş veya az gelişmiş ve gelişmekte olan ülkeler çok daha fazla etkilenmiş ve halen de etkilenmeye devam etmektedirler. Yoğun araştırma ve deneylerden sonra aşuların hazırlanması ve acil kullanım izinlerinin alınarak aşulamaların başlanması ile birlikte gelişmiş ülkelerin

³⁵ Halisoğlu, T. A., Serbest Dolaşım Bağlamında Avrupa Birliği'nin Yeni Uygulama Aracı: Dijital Yeşil Sertifika, 2021.

<https://dergipark.org.tr/en/pub/tarsusiibfdergisi/issue/62927/937883> Erişim tarihi: 10.01.2022.

³⁶ Sonsuzoğlu, E., Olası Aşı Pasaportu Uygulamasının Hukukiliği. Murat Batı & Sezai Çağlayan (Eds.), Bir Küresel Salgın ve Hukuk: Covid-19, s. 109.

az gelişmiş veya gelişmekte olan ülkelere kıyasla aşırı erişim imkânlarının fazla olması ve ekonomik güçleri nedenleriyle, nüfuslarına yetecek kadar aşırı almak için aşı tedarik sözleşmelerini önceden üretici ilaç şirketleriyle imzalamaları, onları kuşkusuz salgın ile mücadelede çok daha avantajlı konuma getirmiştir.

Hatırlanacağı üzere; DSÖ tarafından bazı aşılar için acil kullanım izni ve onayının verilmesi ile birlikte aşı pasaportu veya dijital aşı sertifikası uygulaması hem AB içinde hem de üye ülkelerin kamuoyunda tartışılmaya başlanmış ve ülkeler daha sonra bu konuyla ilgili görüşlerini AB'ye iletmışlerdi. Ardından AB, pandemi tedbirleri nedeniyle üye ülkelerin almış olduğu tedbirlerde bir uyumun sağlanması ve özellikle seyahat yasaklarının esnetilmesi ve belirli koşullarda geri sağlanması konusunda çalışmalar başlatmış ve bu bağlamda “dijital yeşil sertifika”, başka bir ifade ile “aşı sertifikası-pasaportu” uygulamasının alt yapısını oluşturmak üzere Komisyon yetkili kılınmış ve akabinde Komisyon 2021 yılı Mart ayı içinde hızlıca çalışmalara başlamıştır.³⁷

Komisyon bu çalışma ile temelde virüs salgını nedeniyle zarar gören, engeller-tedbirler nedeniyle durma noktasına gelen seyahat özgürlüğünü ve hizmetin serbest dolaşımını yeniden aktif hale getirmeyi hedeflemiştir. Bu nedenle çalışmada “güvenceli serbest dolaşım” olanağının yaratılmasının temel amaç olduğu açık bir şekilde ifade edilmiştir.³⁸ Bu bağlamda, güvenceli serbest dolaşım için aranan ölçütler ise şu şekilde belirlenmiştir:

(i)- kişinin Covid-19 aşısı olduğu veya; (ii)- PCR testi ile negatif olduğu ya da; (iii) - Covid-19 geçirdiğini ispatlayacak bir belgeye veya sertifikaya sahip olduğunu göstermesi.³⁹ Böylelikle, bu üç koşuldan en az birini belgelemesi halinde ilgili kişinin serbest dolaşım hakkına sahip olması söz konusu olabilecektir.

Komisyon çalışmasında hazırlanacak sertifikanın ücretsiz olacağı ve AB'nin özel önem verdiği ayrımcılık yasağını ihlal etmeyecek şekilde hazırlanacağı özellikle vurgulanmıştır. Ayrıca; hazırlanacak “güvenceli serbest dolaşım” belgesinin sadece AB üyesi ülkelere değil, üye ülkelere ilave olarak; Lihtenştayn, İzlanda, Norveç ve İsviçre'de de geçerli olacağı

³⁷ https://ec.europa.eu/commission/presscorner/detail/en/ip_21_1181 Erişim tarihi: 29.12.2021.

³⁸ İbid.

³⁹ İbid. Bkz. ayrıca; https://ec.europa.eu/info/live-work-travel-eu/coronavirus-response/safe-covid-19-vaccines-europeans/eu-digital-covid-certificate_en Erişim tarihi: 26.12.2021.

çalışmada öngörülmüştür.⁴⁰ Belirtmek gerekir ki Komisyon'un bu çalışmasında aday ülkelere yönelik bir düzenleme veya ilave hükümlere yer verilmemiştir. Bu husus aday ülkelerce, Türkiye başta olmak üzere, eleştirilmiş ve hatalı bulunmuştur.⁴¹

Açıktır ki Komisyon bu çalışma ile ortak bir sertifika oluşturarak üye ülkeler ile diğer bazı Avrupa ülkeleri arasında güvenceli serbest dolaşımın sağlanabilmesi için, farklı uygulamaları ortadan kaldıracak uyumlulaştırılmış bir sistemi hayata geçirmeyi hedeflemiştir. Böylelikle oluşturulacak sistem ile AB içinde bütün sertifikaların kontrol edilebilmesi ve merkezi bir sertifika ağının oluşturulabilmesi ve ilave olarak da bu oluşum için üye ülkelere teknik destek verilmesi hedeflenmiştir. Komisyon'un çalışması ile ortaya çıkan tasarıda üye ülkelerin halk ve kamu sağlığı açılarından hangi sınırlamalara veya önleyici tedbirlere gerek olduğuna kendilerinin karar vereceği hususu da ayrıca yer almıştır. İlave olarak; bu bağlamda üye ülkelerin tanınabilecek veya verilebilecek muafiyet veya istisnalar bağlamında serbest bırakılması öngörülmüştür. Regülasyon çalışmasında öngörülecek istisna ve muafiyetlerden sertifika sahiplerinin de eşit şekilde yararlanabilmesi de yer almıştır.⁴²

AB'nin pandeminin ilk dönemlerindeki pasif ve etkisiz görünümünden kurtarılarak daha aktif ve işlevsel bir kimliğe ve yapıya dönüşmesinin ilk somut adımları Komisyon'un bu girişimi ile başlamıştır. Daha öncede ifade edildiği üzere; salgının ilk dönemlerinde ulusalar üstü bir yapı olan AB neredeyse hiçbir şey yap(a)mamıştır ve bu nedenle salgının ilk 6-9 ayında salgınla boğuşan, özellikle ilk kez kitlesel bir pik yaşayan bazı üye ülkelerden çok ciddi eleştiriler almıştır. Elbette Komisyon'un AB adına bu girişimini aslında başarısız ve etkisiz dönemin izlerini silmeye yönelik bir çaba olarak yorumlamak olasılık dâhilindedir.

AB adına onun önemli bir kurumu olan Komisyon'un önerdiği dijital yeşil sertifika ile mevcut salgınla mücadele ve bu mücadele sırasında kısıtlanan veya engellenen serbest dolaşımların (özellikle kişilerin ve hizmetin serbest dolaşımı), başka bir ifade ile seyahat özgürlüğünün yeniden kazanılması önemli bir hedeflerden biri olarak tanımlanmıştır. Bu nedenle, dijital yeşil sertifikanın AB ve üye ülkelerde kapsamlı ve uygulanabilir bir çözüm sunma noktasında, EU vatandaşlarının Birlik içinde serbest dolaşımı için oluşturulmuş, diğer bir anlatımla, uyumlulaştırılmış dijital bir

⁴⁰ https://ec.europa.eu/commission/presscorner/detail/en/ip_21_1181 Erişim tarihi: 26.12.2021.

⁴¹ Kanadoğlu, Bozkurt, s. 59.

⁴² İbid.

enstrüman ile dolaşım serbestinin tekrar olanaklı hale getirilmiş olması öncelikli hedef ve plan olarak ortaya çıkmıştır.⁴³

Planlanan bu dijital sertifikanın belki de merkezi rolünü tedbir ve kısıtlanmalardan olumsuz etkilenen iç pazarın ve üye ülkelerin ekonomilerinin canlandırılması ve böylelikle normal yaşama geçişin ve zarar gören ekonominin canlanmasının sağlanması noktasında görmek mümkündür. Zira salgın ve ardından gelen tedbirler pek çok ülkeyi ve AB üyesi ülkeleri de ekonomik olarak olumsuz etkilemiştir. Açıktır ki yaşanan salgın ve salgın ile mücadelede oluşturulan kısıtlamalar süreç içinde sadece az gelişmiş veya gelişmekte olan ülkeleri etkilememiş, gelişmiş ülkeler ve AB üyesi ülkeler ve bu ülkelerin ekonomileri de bu olumsuzluktan kendi paylarına düşeni almışlardır. Küresel ekonominin kuralları ve var olan ekonomik ilişkilerin devamının tekrar sağlanabilmesi, başka bir ifade ile yeniden canlandırılması için, küçülen, durağanlaşan ve hatta negatif gelişim gösteren ekonominin ivme kazanabilmesi pek çok ülke için hayati önem arz etmeye başlamıştır. Bu bağlamda, AB ve Birlik üyesi ülkeler için Birlik serbestilerini ki bunlar daha önce de ifade edildiği üzere kişilerin, hizmetin, sermayenin ve malların serbest dolaşımından oluşmaktadır, negatif yönde etkileyen salgın kaynaklı engel ve kısıtlamaların kaldırılması veya en azından mevcut ekonomik sistemin işleyişini etkilemeyecek seviyeye düşürülmesi çok büyük bir önem arz etmektedir. Anılan sebeplerle kullanımı oldukça basit ve işlevsel olan, Birlik vatandaşları arasında ayrımcılık yapmayan ve ayrımcılık yasağını ihlal etmeyen ve ayrıca; kişisel verilerin de korunabileceği güvenli ve etkili bir dokümanın, sertifikanın, varlığı çözüm olarak düşünülmüştür.⁴⁴

Dijital sertifikanın hazırlanması sürecinde AB adına hareket eden Komisyon bu düzenlemeye ilişkin çalışma sırasında öngörülen sertifikanın serbest dolaşımın bir şartı olmayacağını, bu sertifika olmadan da koşullar yerine getirildiğinde ve alınan tedbirler buna izin verdiğinde serbest dolaşımın yine de yapılabileceğini dikkate almış ve çalışmayı bu çerçevede sürdürmüştür. Bununla beraber Komisyon yine de Birlik içinde tüm AB kurumlarının ve üye ülkelerin dikkate alabileceği ortak bir sertifikanın serbest dolaşımın yeniden aktif hale gelebilmesi için bürokratik kolaylıklar sağlayacağını ve üye ülkelerin hızlı hareket ederek serbest dolaşımı daha işlevsel hale getirebileceklerini öngörmüştür. Ayrıca; planlanan sertifikanın,

⁴³ https://ec.europa.eu/commission/presscorner/detail/en/ip_21_1181 Erişim tarihi: 12.01.2022.

⁴⁴ Kanadoğlu, Bozkurt, s. 60-61.

ABA ve ABİA ve Avrupa Birliği Temel Haklar Şartı'nda belirlenen AB'nin temel değerleri için iyi bir örnek oluşturma kabiliyetine sahip olması da çalışma sırasında gözetilmiştir.

Dijital sertifika için;

(i)- güvenilirlik ve kolay ulaşılabilirlik, (ii)- ayrımcılık yasağını ihlal etmemesi, (iii)- sadece Kişisel Verilerin Korunması Düzenlemesi (GDPR)⁴⁵ ile korunan zorunlu bilgilerin yer alması, (iv)- QR kodu ve elektronik imza içermesi, (v)- ücretsiz düzenlenmesi ve AB'nin resmi dillerinde ve ayrıca İngilizce olarak düzenlenmesi, hususları Komisyon tarafından öncelikli olarak dikkate alınmış ve bu hususlar çalışma içerisinde yer bulmuştur.⁴⁶

Komisyon tarafından yapılan çalışma sırasında serbest dolaşımı canlandırma amacıyla sertifika türleri kapsamında üç farklı belge tanımlaması yapılmıştır. Bunların ise (i)- aşı sertifikası, (ii)- COVID-19 geçirdiğine dair medikal belge ve (iii) Negatif - PCR- test sonucunu gösterir medikal belgeden oluşması öngörülmüştür.

Aşı çalışmalarının başarıyla sonuçlandığı uluslararası kamuoyu ile paylaşıldıktan sonra, DSÖ başta olmak üzere, pek çok ülke yetkili otoriteleri ve Avrupa İlaç Ajansı (AİA-EMA) bazı aşılara acil kullanım iznini vermişlerdir. AİA'nın (EMA) acil kullanım izninden sonra AB üyesi ülkelerde *BioNTech & Pfizer, Moderna, AstraZenaca* ve *Janssen Pharmaceutica* aşılarının kullanımı olanaklı hale gelmiştir.⁴⁷ Bununla beraber Çin aşılarının AB üyesi ülkelerde planlanan dijital sertifika kapsamında tanımlı aşılarından olmadığı ifade edilmelidir. Bir başka ifade ile Çin aşıları AİA'nın onayını ve kullanım iznini alamadığı için sertifika kapsamında değerlendirilmemektedir. Buna rağmen belirtmek gerekir ki Komisyon, doğal olarak AB, üye ülkeleri, *BioNTech & Pfizer, Moderna,*

⁴⁵ Regulation (EU) 2016/679 of the European Parliament and of the Council of 27 April 2016 on the protection of natural persons with regard to the processing of personal data and on the free movement of such data, and repealing Directive 95/46/EC (General Data Protection Regulation) (Text with EEA relevance). <https://eur-lex.europa.eu/eli/reg/2016/679/oj> Erişim tarihi: 26.12.2021. Bkz. ayrıca; <https://gdpr.eu/> Erişim tarihi: 26.12.2021.

⁴⁶ Kanadoğlu, Bozkurt, s. 61.

⁴⁷ Komisyon 4 aşının kullanımına, Avrupa İlaç Ajansının (AİA-EMA) acil kullanım izni - onayı vermesinden sonra, izin vermiştir. "The Commission has so far given 4 conditional marketing authorisations for the vaccines developed by BioNTech and Pfizer, Moderna, AstraZeneca and Janssen Pharmaceutica NV following EMA positive assessment of their safety and efficacy"; https://ec.europa.eu/info/live-work-travel-eu/coronavirus-response/safe-covid-19-vaccines-europeans_en Erişim tarihi: 29.12.2021. Bkz. ayrıca; <https://www.ema.europa.eu/en> Erişim tarihi: 29.12.2021.

AstraZenaca ve *Janssen Pharmaceutica* dışında başka aşıları, Çin aşıları da dâhil olmak üzere, kendi ülkeleri açısından sertifika kapsamına alıp almama noktasında serbest bırakmıştır. Bu bağlamda; aşı sertifikasının-pasaportunun bir AB Tüzüğü olarak 1 Temmuz 2021 tarihinde tüm üye ülkeleri bağlayacak şekilde yürürlüğe girmesiyle beraber, bazı AB ülkeleri, İspanya, Avusturya, Yunanistan, Kıbrıs, Hollanda gibi,⁴⁸ yukarıda belirtilen aşılarla ilave olarak Çin *Sinovac* aşısını sertifika- aşı pasaportu kapsamına dâhil etmiş ve böylelikle Çin aşısı olanların da, diğer serbest dolaşım koşullarının da yerine getirilmesi koşuluyla, serbest dolaşım hakkını alabilmesini kendi ülkeleri açısından olanaklı hale getirmişlerdir.

AB adına dijital sertifikanın bir AB tüzüğü olarak çıkması için hazırlık çalışması yapan Komisyon, bu sertifikanın geçici bir uygulama olduğunu, DSÖ'nün COVID-19'un sona erdiğini açıkladığında dijital sertifika ile seyahat uygulamasına son verileceğini de ifade etmiş ve ayrıca; bu regülasyonun ki bu regülasyon yukarıda da belirtildiği üzere bir AB Tüzüğü olarak çıkmıştır, AB Bakanlar Konseyi ile AB Parlamentosu tarafından onaylanması gerekliliğini de ayrıca vurgulamıştır. Komisyon'un hazırlamış olduğu bu regülasyonda, bu sertifikanın bütün AB vatandaşları ile aile fertlerine, AB içinde, bir üye ülke vatandaşlığı bulunmayan ancak üye ülkede, yaşayan ve/veya geçerli bir oturma belgesine sahip olan diğer kişilere, bu bağlamda AB içinde yerleşik durumda olan 3. ülke vatandaşlarına ve başka üye ülkeleri ziyaret etme hakkına sahip olan kişilere verilmesini olanaklı hale gelmesi planlanmıştır. Daha sonra bu planlama çıkarılan tüzüğe aynen yansıtılmıştır.⁴⁹

Yukarıda belirtilen ve Komisyon tarafından yapılan çalışmalar sonucunda planlanan regülasyon, başka bir ifade ile aşı sertifikası-pasaportu olarak da adlandırılabilir dijital sertifika, 1. Temmuz 2021 tarihinde AB Tüzüğü olarak yürürlüğe girmiştir.⁵⁰

⁴⁸ <https://visaguide.world/news/45-world-countries-recognise-chinese-sinovac-vaccine-for-travel-amid-covid-19/> Erişim tarihi: 12.01.2022.

⁴⁹ https://ec.europa.eu/info/live-work-travel-eu/coronavirus-response/safe-covid-19-vaccines-europeans/eu-digital-covid-certificate_en Erişim tarihi: 12.01.2022.

⁵⁰ AB Dijital COVID sertifikası bir AB Tüzüğü olarak 1 Temmuz 2021 tarihinde yürürlüğe girmiştir. https://ec.europa.eu/info/live-work-travel-eu/coronavirus-response/safe-covid-19-vaccines-europeans/eu-digital-covid-certificate_en Erişim tarihi: 12.01.2022.

Bu arada açıklamak gerekir ki tüzükler, ABİA 288. madde hükmü gereği, AB içinde ve kurumlarında ve ayrıca; üye devletlerde doğrudan uygulanır, tüzüklerin uygulanması çerçevesinde üye devletlerin ayrıca ulusal mevzuatlarında bir düzenleme yapmalarına gerek yoktur.

Tüzüğün AB ve üye ülkelerde bağlayıcı olarak yürürlüğe girmesiyle beraber, Birlik dâhilinde geçerli olan ve işleyen bir uygulama yaratılmışsa da bazı ülkelerin, Belçika ve Almanya gibi, AİA'nın acil kullanım izini verdiği ve sertifika kapsamında tanınan aşıları yaptırımlarına rağmen, AB'nin tanımlamış olduğu riskli ülke veya bölgelerden gelmeleri halinde, dijital sertifikaları olmuş olsa bile, gelen kişilerin yine de karantinada tutulmasını ve/veya ülkeye girdikten sonra yeniden PCR testi sonuçlarının talep edilmesini, riskli süreler geçinceye kadar karantina uygulamasını sürdürdükleri de görülmektedir. İlave olarak; benzer bir uygulamanın *Brexit* ile oldukça sancılı bir şekilde AB' den ayrılan Birleşik Krallık tarafından da, AİA'nın acil kullanım izni verdiği aşıları 2 doz olarak yaptıran kişilerin geldikleri ülkenin riskli ülkeler kategorisinde olup olmamasına göre karantina altına alınmaları ve/veya PCR testi uygulaması ile karantina altına alınması uygulaması yapılmaktadır.⁵¹

VII. Sonuç

Salgın ile birlikte tüm dünya ülkelerinde olduğu gibi AB tarafından da zorunlu uygulamalar ve tedbirler uygulamaya geçirilmiş ve bu nedenle; başta seyahat özgürlüğü ve iç pazar için hayati öneme sahip serbest dolaşım hakkı olmak üzere, bazı temel hak ve özgürlüklerde Birlik içinde kısıtlamalara gidilmiştir. Tedbirler nedeniyle pek çok ülkede sokağa çıkma yasakları, kapanma, evlerden çalışma, eğitim ve öğretimin dijital platformlar üzerinden yapılması gibi uygulamalar da sıklıkla yaşanmıştır ve halen de bu uygulamaların devam ettiği görülmektedir.

Kuşkusuz yaşanan salgın küresel boyutta dijitalleşmeyi de önemli ölçüde sağlamıştır. Belki de gelecek yıllar açısından bakıldığında dijitalleşme, dijital veriler, bilginin dijitalleşmesinin gelişim ve dönüşüm sürecinde önemli lokomotif unsurlardan biri olarak hali hazırdaki salgın görülecektir.

Zarar gören ve hayli kısıtlanan seyahat özgürlüğü ile serbest dolaşımın canlandırılması için AB bir dijital aşı sertifikası planlaması ve çalışması yaparak, ardından bu uygulamayı 2021 yılında bir AB Tüzüğü olarak çıkararak, tüm kurumlar, üye ülkeler ve bireyler açısından bağlayıcı olarak, hayata geçirmiştir. Böylelikle AB hukuku ve uygulaması açısından yeni bir dönem başlamıştır. Elbette bu uygulama pandeminin DSÖ tarafından epidemiyeye veya virüsün daha sıradan bir grip formatına geçmesinin açıklanmasına kadar geçici bir uygulama olarak hazırlanmıştır. AB bu uygulamayı sınırlı aşıları kapsayacak şekilde uygulamaya geçirmişse de

⁵¹ Kanadoğlu, Bozkurt, s. 63.

Birlik üyesi ülkelerin yine de bu sertifikada tanımlanan aşuların türlerini genişletme konusunda özgür bırakıldıklarının da Tüzük kapsamında yer aldığı görülmüştür.

Bununla beraber dijital aşı sertifikası uygulamasının kısa ve orta vadede Birlik hukuku ve politikaları açılarından, uygulamada bazı üye ülkelerin Çin aşısına onay vermeleri, bazı üye ülkelerin ise bunu kabul etmemeleri gibi veya başka nedenlerle, hem hukuksal hem de politik sorunlar çıkarma ihtimali gözetilmelidir. Ayrıca; yaygınlaşan aşı karşıtlığının politik bir söylem olmaktan çıkıp, AB kurumları nezdinde, özellikle Komisyon'a bir başvuruya veya şikâyete ya da AB Adalet Divanı önünde somut bir davaya dönüşme ihtimali de dikkate alınmalıdır. Yine bu noktada aşılamanın zorunlu tutulması ve bazı AB üyesi ülkelerin şimdiden salgın nedeniyle zorunlu aşuyu kabul etmeleri, Avusturya gibi, bazı üye ülkelerin de zorunlu aşuyu tartışarak, bunun kabulü için gerekli kamuoyunu sağlamaya çalışmaları, bazı üye ülkelerin ise zorunlu aşuyu düşünmemelerinin hem üye ülkeler açısından farklı uygulamalar nedeniyle hem de AB açısından ve farklı düşünen ve farklı uygulama geliştirmek isteyen diğer üye ülkeler için somut hukuksal ve politik sorunlar yaratma ihtimali küçümsenmemelidir.

COVID-19 pandemisinin etkileri ve riskleri sadece tıbbi açıdan değil, AB hukuku ve uygulamaları kapsamında ortaya çıktığı ve sürecin; AB hukukunu ve politikalarını da mevcut yeni duruma ve küresel krize göre uyarlaması zorunluluğu ile baş başa bıraktığı görülmüştür. Tüzük ile sorunların çözümü noktasında bir strateji ve uygulama alanı yaratılmışsa da hala uygulamada farklılıkların olması, zorunlu aşılama uygulamalarının yeni ve çözülmesi zor sorunları ortaya çıkarabileceği ihtimali, AB, üye ülkeler ve aday ülkelerin hukuk politikaları için önem arz etmektedir. Sonuç itibarıyla; dijital aşı sertifikası ve uygulaması, AB Temel Haklar Şartı ve AB'nin temel değerleri içinde yer alan insan haklarına saygı, ayrımcılık yasağı noktalarında hem AB'yi ve kurumlarını hem de üye ülkeleri Birlik hukuku ve üye ülkelerin iç hukukları açılarından potansiyel olarak yeni sorunları ortaya çıkarabilir.

İnsan ile virüs arasındaki amansız bu savaş, uzun vadede önemli dönüşümlerin öncüsü ve tetikleyicisi olmaya adaydır. Hatta *Harari*'nin de haklı olarak vurguladığı üzere, salgın aslında büyük bir dönüşümün ilk adımlarını oluşturmuştur.⁵² Zira salgın ile aslında dünyaya bakış açısının

⁵² *Harari* bir röportajında mevcut durumu şu şekilde yorumlamıştır: “Korona Pandemisi ile hayatımızda çok şey değişti aslında. *Prof. Harari*'nin de vurguladığı gibi bu süreç büyük bir dönüşümü uzun vadede başlatacak. *Harari* bir röportajında bu durumu şöyle vurgulamıştır: *YUHFD Cilt. XIX Özel Sayı (2022)*

değiştirilmesi ülkeler arası -uluslararası- dayanışmanın sağlanmasının son derece önemli olduğunu, virüs ile küresel ölçekte bir dayanışma ile ve tüm insanların aşuya erişiminin sağlanması ve böylelikle aşılamanın her bir ülke için toplumsal bağışıklığı sağlayabilecek bilimsel oranlara ulaşmasının önünün açılmasının gerekliliğini ve önemini göstermektedir. Virüs ile mücadelede kibrin, nefretin ve ötekileştirmenin bırakılarak insanlığın ortak geleceği için evrensel dayanışmanın sağlanması önemli bir kazanım olacaktır.

KAYNAKÇA

- Aybay, R., İnsan Hakları Hukuku, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2. Baskı 2015.
- Azarkan, E., Uluslararası Hukukta Sağlık Hakkı, Seçkin 2018.
- Batı, M., & Çağlayan, S. (Eds.), Bir Küresel Salgın ve Hukuk COVID – 19, Seçkin 2021.
- Bolayır, K., Bozkurt, K., Belçika ve Kıbrıs'tan Pandemi Notları, 2021.
- Griehaber, K. and Jordans, F., German president calls for debate over COVID vaccine mandate, 2022.
- Halisoğlu, T. A., Serbest Dolaşım Bağlamında Avrupa Birliği'nin Yeni Uygulama Aracı: Dijital Yeşil Sertifika, 2021.
- Harari, Y. N., Pandemi sonrası dünyayı ne bekliyor, <https://www.dw.com/tr/pandemiden-sonra-d%C3%BCnyay%C4%B1-ne-bekliyor/a-53234488>
- Hekimoğlu, M. M., Covid-19 Pandemisi Kapsamında Alınan Tedbirlere Anayasa ve İdare Hukuku Açısından Bir Bakış. Murat Batı & Sezai Çağlayan (Eds.), Bir Küresel Salgın ve Hukuk: Covid-19, Seçkin 2021.
- Kanadoğlu, K., Bozkurt, K., Uluslararası Hukuk, Avrupa Birliği Düzenlemeleri, AİHM İçtihatları ve AYM Kararları Kapsamında Sağlık Hakkı, Onikilevha 2021.

“En büyük tehlikenin virüs olmadığını düşünüyorum. İnsanlık, bu virüsün üstesinden gelmek için yeterli bilimsel altyapıya ve teknolojik araca sahip. Bizim en büyük problemimiz doğamızda yer alan nefret, açgözlülük ve cehalet. Maalesef insanlar bu krize küresel dayanışma ile değil, diğer ülkeleri, dini ve etnik azınlıkları suçlayarak, nefret dili kullanarak karşılık veriyor. Umuyorum ki nefret değil, şefkat ve cömertlik ile yardıma muhtaç insanlara, küresel dayanışma ruhuyla yardım edebiliriz. Bir de komplo teorileri ve gerçekler arasındaki farkı ayırt edebilmeliyiz. Eğer bunu yaparsak, bu krizi kolayca atlatacağımızdan şüphem yok”. <https://www.dw.com/tr/pandemiden-sonra-d%C3%BCnyay%C4%B1-ne-bekliyor/a-53234488> Erişim tarihi: 14.01.2022.

- Kanadoğlu, O. K., Zorunlu Aşının Anayasallığı, VIII. Sağlık Hukuku Kurultayı, 29-30 Kasım 2019, Ankara Barosu 2019.
- Metin, S., Covid 19 Bağlamında Zorunlu Aşı Tartışmalarının Hukuki Boyutu, İstanbul Üniversitesi Sağlık Bilimleri Enstitüsü Sağlık Bilimlerinde İleri Araştırmalar Dergisi 2021, DOI: 10.26650/JARHS2021-958025.
- Özcan, M., Kurumlar Sosyolojisi Perspektifinden Pandemi Döneminde Kurumsallaşma Pratikleri, 2022, <https://doi.org/10.20304/humanitas.975568>
- Sonsuzoğlu, E., Olası Aşı Pasaportu Uygulamasının Hukukiliği. Murat Batı & Sezai Çağlayan (Eds.), Bir Küresel Salgın ve Hukuk: Covid-19, Seçkin 2021.
- Şaşmaz, V. T., COVID-19 Aşı Karşıtlığı ve Aşı Yaptırmama, in: TTB, COVID-19 Pandemisi 18 Ay Değerlendirme Raporu, 2021.
- TTB, COVID-19 Aşılar ve Merak Edilenler, El Kitabı 2021.
- TTB, COVID-19 Pandemisi 18 Ay Değerlendirme Raporu, 2021.
- Türk, H. S., Sağlıklı Yaşama Hakkı ve Koronavirüs Salgını, Yetkin 2021.
- Yumru, M., Karakoç D. S., COVID-19 aşı karşıtlığı-kararsızlığı, Klinik Psikiyatri 2021;24:276-277, DOI: 10.5505/kpd.2021.90692.
- Avrupa İnsan Hakları Sözleşmesi.
- Avrupa Sosyal Şartı.
- Avrupa Birliğini Kuran Antlaşma.
- Avrupa Birliğinin İşleyişi Hakkında Antlaşma.
- Avrupa Birliği Temel Haklar Şartı.
- İnsan Hakları ve Biyotıp Sözleşmesi (Oviedo Konvansiyonu).
- Regulation (EU) 2016/679 of the European Parliament and of the Council of 27 April 2016 on the protection of natural persons with regard to the processing of personal data and on the free movement of such data, and repealing Directive 95/46/EC (General Data Protection Regulation) (Text with EEA relevance).
- https://ec.europa.eu/info/live-work-travel-eu/coronavirus-response/public-health_en
- https://ec.europa.eu/commission/presscorner/detail/en/ip_21_1181
- https://ec.europa.eu/info/live-work-travel-eu/coronavirus-response/safe-covid-19-vaccines-europeans/eu-digital-covid-certificate_en
- <https://eur-lex.europa.eu/eli/reg/2016/679/oj>
- <https://gdpr.eu/>
- https://ec.europa.eu/info/live-work-travel-eu/coronavirus-response/safe-covid-19-vaccines-europeans_en <https://www.ema.europa.eu/en>
- YUHFD Cilt. XIX Özel Sayı (2022)*

<https://coronavirus.jhu.edu/>

<https://www.worldometers.info/coronavirus/>

<https://coronavirus.jhu.edu/map.html>

<https://jag.journalagent.com/kpd/pdfs/KPD-90692-EDITORIAL-YUMRU.pdf>

[19% 20Pandemisi% 2018% 20Ay% 20Deg% CC% 86erlendirme% 20Raporu% 20ME% 20\(1\).pdf](https://www.abcnews.go.com/Health/wireStory/german-president-calls-debate-covid-vaccine-mandate-82218665)

[https://abcnews.go.com/Health/wireStory/german-president-calls-debate-covid-vaccine-mandate-82218665](https://www.amerikaninsesi.com/a/avrupa-zorunlu-asiyi-tartisiyor/6335214.html)

[https://www.amerikaninsesi.com/a/avrupa-zorunlu-asiyi-tartisiyor/6335214.html](https://www.lemonde.fr/international/article/2021/12/01/covid-19-l-union-europeenne-doit-reflechir-a-la-vaccination-obligatoire-selon-la-presidente-de-la-commision-europeenne_6104322_3210.html)

[https://www.lemonde.fr/international/article/2021/12/01/covid-19-l-union-europeenne-doit-reflechir-a-la-vaccination-obligatoire-selon-la-presidente-de-la-commision-europeenne_6104322_3210.html](https://www.bbc.com/news/world-europe-59497462)

<https://www.bbc.com/news/world-europe-59497462>

<https://visaguide.world/news/45-world-countries-recognise-chinese-sinovac-vaccine-for-travel-amid-covid-19/>

https://www.ttb.org.tr/userfiles/files/covid_cep.pdf

<https://www.ttb.org.tr/userfiles/files/COVID->

<https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/1845047>

<https://dergipark.org.tr/en/pub/tarsusiibfdergisi/issue/62927/937883>